

Oto Luthar

PRVA SVETOVNA VOJNA, NJEN SPOMIN IN NJEGOVA ODSOTNOST

I.

Obrobni spomin in/ali spomin iz obrobja

Na vprašanje, zakaj v slovenskem kolektivnem spominu ni prišlo do mitologizacije spomina na prvo svetovno vojno, kot jo poznamo v državah Antante, je mogoče prepričljivo odgovoriti le, če običajno rekonstrukcijo vojaških operacij in njihovih posledic dopolnimo z analizo spomenikov, posvečenih njihovim žrtvam. Točneje, ob premisleku o donedavni marginalizaciji spomina na padle v prvi svetovni vojni se je treba zavedati, da je do klasične monumentalizacije spomina nanje prišlo samo na obrobju slovenskega prostora. Samo tako je mogoče obenem relativizirati prepričanje, da je do poznih 80. let 20. stoletja spomin na t. i. Veliko vojno trpel zaradi poveličevanja spomina na drugo svetovno vojno. Lahko pa razmišljamo o zadržanosti, ki jo je narekovalo dejstvo, da se je večina Slovencev borila na strani centralnih sil. Sodeč po obeležju na Avali v Beogradu so kralj Aleksander in vlada SHS/Kraljevine Jugoslavije poudarjali spomin na padle na strani Antante.

Po drugi strani je pregled dosedanje literature na to temo pokazal, da se doslej še nihče ni resno ukvarjal s tem, da je spomin na padle v prvi svetovni vojni hitreje blede tudi zato, ker je bila večina spominskih obeležij postavljenih na robu slovenskega ozemlja ali sorazmerno daleč od slovenskega ozemlja, na bojiščih vzhodne oziroma južne oziroma solunske fronte. Javni spomin na veliko vojno v Sloveniji je bil tudi zato omejen predvsem na pokopališča in redke spomenike in spominska obeležja v središčih posameznih krajev v okolici Ljubljane ter na Gorenjskem. Celó v mestnem središču Ljubljane ga ne najdemo. In prav to je v izrazitem nasprotju z obeleževanjem spomina na padle v prvi svetovni vojni v državah Antante oziroma v nekaterih državah zaveznicah. V Franciji, Veliki Britaniji, Belgiji, Avstriji, Nemčiji, na Portugalskem, Avstraliji in Novi Zelandiji so spomenike postavili v središča večine mest in naselij, ponekod celo po vaseh, v Sloveniji oziroma Dravski banovini pa so jih v mestnih in krajevnih središčih postavili zgolj v izjemnih primerih, neredko v bližini osrednjih cerkva.

Osnovno topografijo spomenikov v spomin padlim v prvi svetovni vojni si je mogoče ogledati na portalu Arzenal, ki hrani zbirke inštitutov ZRC SAZU (<http://www.arzenal.si>). Zbirka je nastala v okviru raziskovalnega programa Historične interpretacije 20. stoletja in projekta Kolektivni spomin in kulturna dinamika. Zbirko so kasneje dopolnili sodelavke in sodelavci Muzeja za novejšo zgodovino v Ljubljani.

Ob takšnih dejstvih lahko o spominu na prvo svetovno vojno govorimo kot o lokalnem spominu, v posameznih predelih Slovenije pa celo le kot o družinskem oziroma zasebnem spominu, spominu, ki so ga ohranjali redki javni spomeniki, farne plošče in posamični samostojni spomeniki na farnih pokopališčih, za slednje so se, denimo, odločali predvsem v Prekmurju. Precej drugače je bilo v drugih slovenskih pokrajinah, z izjemo Primorske, ki je bila med obema vojnoma sestavni del Kraljevine Italije. Padli v italjanski vojski so tam vključeni v kolektivno spominsko pokrajino kostnic, na spomenikih avstroogrskih pokopališč po Krasu, v Vipavski dolini, v dolini Soče, Ukancu in Bohinjski Bistrici pa so zapisana imena slovenskih vojakov iz drugih delov Slovenije. Omenimo naj tudi, da je bilo pred širitvijo smučišča manjše vojaško pokopališče tudi v Kranjski gori, od koder so ostanke pokopanih prepeljali na Jesenice.

II.

Dulce et decorum est pro patria mori

Z organiziranim in s tem tudi reglementiranim oziroma podržavljenim spominom so bili tako soočeni predvsem na Primorskem in samo tam je mogoče najti napis *Dulce et decorum es pro patria mori*, ki ga sicer srečujemo na grobnicah ali vojaških pokopališčih po zahodni Evropi in ZDA, najti ga je tudi na osrednjem spomeniku nacionalnega pokopališča v Arlingtonu (Arlington National Cemetery), največjem vojaškem pokopališču v ZDA, ki se nahaja v Virginiji, nedaleč od središča Washingtona, in hrani spomin na padle v vseh ameriških vojnah. Na slovenskem ozemlju je, kot že rečeno, do tovrstnega poobčenja oziroma do nacionalizacije množične smrti prišlo predvsem na njegovem obrobju. Prav tako je samo na severnem delu Primorske mogoče najti vojaška pokopališča, ki spominjajo na monumentalizacijo spomina v drugih delih zahodnega sveta. Prav tam se je namreč rodila formalizirana in v veliki meri tudi oblikovno reglementirana spomeniška pokrajina. Gre za spomenike, ki vključujejo tudi imena navadnih vojakov, po drugi strani pa na njih vklesana imena ne spominjajo na konkretne može, očete, brate, sinove, sovaščane in someščane, temveč predvsem ali zgolj na pripadnike določenega naroda, naroda, ki od tega obdobja naprej ne biva več v kraljevini, cesarstvu ali zvezni državi, temveč v domovini. V pozivu za dom in cesarja oziroma kralja v ospredje stopi dom, cesarstvo pa zamenja domovina. Po drugi strani so, podobno kot v času renesanse, tudi v obeleževanju spomina na padle v prvi svetovni vojni znova oživel element javnega spominjanja iz časa antike, le da od 1916 dalje tradicionalni latinski slavospev vključuje tudi navadne vojake, kar pa ne pomeni tudi popolne izenačitve vseh padlih. Poveljniki in plemiči so tudi v tem primeru ohranili svoje privilegirano mesto. Vsakokratni tujci, npr. Slovenci, Čehi, Slovaki idr. v avstroogrski ali v srbski oziroma dobrovoljski vojski ali za Maročani in Alžirci v francoski, pa so se, nasprotno, znašli v izrazitem depriveligiranem položaju, če so sploh ostali vidni.

Glede na povedano je slovenski javni spomin na prvo svetovno vojno po eni strani mogoče razumeti kot pasivno recepcijo soočenja dveh temeljnih komemorativnih režimov, po drugi strani pa kot izrazito tradicionalno spominjanje. Padli v tej vojni si namreč delijo prostor z vsemi drugimi mrtvimi.

Za lažje razumevanje pasivne recepcije italijanske kolektivizacije in avstrijske individualizacije spomina na padle si lahko pomagamo z osnovno analizo obeh oblik komemoriranja, o lokaliziranem spominu pa pričajo sorazmerno gosto posejane farne plošče oziroma že omenjeni spomeniki sredi farnih pokopališč. V okviru pričujočega besedila se zato v prvem delu osredotočamo na posmrtno individualizacijo in diferenciacijo padlih vojakov Antante, v drugem pa ugotavljamo, v katerih točkah se pokopališča antantnih sil razlikujejo od pokopališč sil osi. V analizi slednjih bomo primerjali italijanske kostnice in avstroogrska pokopališča ob Soči in na Krasu, vmes pa bomo sledili tudi slovenskim imenom, ki jih je mogoče najti tako na t. i. »Srbskem vojnem pokopališču« v Solunu, v okviru kostnice na Oslavju, kot tudi na avstroogrskih vojaških pokopališčih ob Soči, na Poljskem in v Ukrajini.

Pred konkretno analizo pa je treba predstaviti vsaj osnovna teoretska izhodišča za pričujočo tematizacijo. Podobno kot ugotavljajo Jeffrey Olick, Aleida Assmann, Jay Winter in drugi, ki so skušali rekonstruirati razloge za oblikovanje moderne spominske kulture, kaže tudi začetke t. i. »spominskega buma« v Franciji, Belgiji, Veliki Britaniji in ZDA iskati v prelomnem dogajanju ob koncu 19. stoletja. Pri tem mislim predvsem na proces, v katerem se je stoletje spomenikov prevesilo v obdobje spominskih obeležij. Podobno kot ameriška kulturologinja Marita Sturken tudi v tej razpravi razlikujemo med spomeniki, ki spominjajo na preteklost, in spominskimi obeležji, ki želijo, da umrli tako ali drugače ostajajo sestavni del življenj poznejših generacij. Njim se namreč predpisujejo ideali in težnje, ki bi jih morale upoštevati in jim slediti. In prav v tej točki so spominska obeležja, posvečena padlim v prvi svetovni vojni, prelomnega pomena. Ob poskusu, da bi predstavili nepredstavljivo množino smrti, kakor tudi zaradi svojevrstne demokratizacije kulta mrtvih, spomeniki prvi svetovni vojni materializirajo skupni spomin kot konstitutivni element nacionalne identitete.

Glede na to lahko, podobno kot Jay Winter, spomenike razumemo kot podlago za popredmetenje in objektifikacijo spomina oziroma kot »prizorišče simbolne izmenjave, v okviru katere se uveljavlja specifično pojmovanje naroda«, kot je pisala Winter. Tako jih ne moremo brati samo kot izraze žalovanja in ohranjanja spomina, temveč predvsem kot artefakte, ki ustvarjajo nove pomene in nove interpretacije. Pri tem nas mora zanimati tudi, na kakšno retoriko, simboliko in koreografijo so se naslanjali njihovi ustvarjalci oziroma v kakšni simbolni preobleki se jih skuša uveljaviti.

III.

Dokler nas smrt ne loči

Eden najboljših primerov za primerjalno analizo različnih načinov komemoracije predstavlja solunsko pokopališče Zejtinlik, prizorišče neposrednega srečanja štirih nacionalno zaznamovanih protokolov spomina na padle vojake. Kot konglomerat različnih spominskih protokolov močno spominja na multikulturne metropole, v katerih si različne etnične oziroma kulturne skupine delijo isti prostor, sicer pa živijo bolj ali manj ločeno. Skupni so jim le infrastruktura, zakonodaja in, denimo, vreme, vse drugo pa oblikujejo skladno s svojo vero, tradicijo in statusom. O tem pričajo tudi poimenovanja tega vojaškega pokopališča, med katerimi niti srpsko niti francosko niti italijansko niti britansko ne sledi uradnemu imenu, ki je Salonika (Lembet Road) Military Cemetery. Po drugi strani pokopališče, ki si ga lastijo štiri države in ima prav toliko tudi imen, v resnici predstavlja popolno kakofonijo spomina. In to ne glede na dejstvo, da so vsi, ki so na njem pokopani, padli v isti vojni in na isti strani.

To velja tudi za redke Slovence, ki so pokopani na t. i., srpskem delu pokopališča, vendar niso vključeni v uradne komemoracije. Srbsko obarvana je bila vsakoletna komemoracija na tem pokopališču še pred razpadom druge Jugoslavije. Vedno je potekala pod okriljem srbske republiške, kasneje pa nove oziroma stare srbske zastave in v spremstvu srbskih praporov in to kljub dejstvu, da so nekateri pripadali jugoslovanskim dobrovoljskim enotam. Ob Srbih je bilo med njimi še največ Slovencev, med njimi Janko Svorcan in Karlo Bader, ter Črnogorcev, Bošnjakov in Makedoncev, tem pa so v precej manjšem številu sledili Hrvati, Čehi in Slovaki. Največ se jih skriva med tistimi, ki sodijo v nabor »217 NEPOZNATIH srpskih ratnika – zarobljenika prenetih iz Carigrada« oziroma »78 NEPOZNATIH srpskih ratnika prenetih iz Solunskog fronta«.

Podobna usoda kot Slovence na srpskem delu pokopališča je doletela tudi afriške vojake v francoski vojski na francoskem delu. Nanje spominjajo samo imena kot npr. Yabita ali Moekie, samo imena torej, brez priimkov in brez oznake vojaške enote. V skupnost vseh padlih v francoskem kontingentu jih združuje le nesorazmerno velik osrednji spomenik z napisom *Morts pour la France*. Enak napis najdemo tudi na posebni kapelici in na obeh manjših

skupnih spomenikih hierarhično ločnih delov. Na enem so pokopani prostovoljci, na drugem pa redni vojaki z generalom Franchetom d'Espereyem ki je poveljeval antantnim silam solunske fronte, na čelu. Francija je namreč prispevala največ vojakov in opreme. Med 243 bataljoni je skoraj polovica, tj. 111, pripadala francosko-italijanskemu kontingentu, po orožju, predvsem po številu letal, tj. devetindvajset eskadronov proti petim, pa je ta daleč presegala angleško, grško in srpsko vojsko.

Čeprav tik ob njem, se britanski del pokopališča od francoskega razlikuje tudi po tem, da na njem ne najdemo niti ene besede o prelitih krvi ali narodu ali državi. Na britanske nagrobnike so vklesana samo imena posameznikov, ki bodo »večno živela v spominu preživelih«. Individualizirani so tudi posamezni »podnapisi«. Ob običajni informaciji o enoti, *The Rifle Brigade, South Wales Borderers, Manchester Regiment, Army Cyclist Corps, Royal Scots Fusiliers, Cheshire Regiment* itd., – in rangu neredko srečamo tudi posvetilo preživelih soprog, mater ter tu in tam tudi očetov in drugih sorodnikov. Tako ob klasičnih *At rest his duty done* oziroma *Thy will be done* srečamo tudi bolj osebna posvetila, ki jih v drugih nacionalnih sekcijah ni. Individualnost posameznih spomenikov poudarja tudi hortikultura ureditev, saj niti dveh spomenikov ne krasijo podobne rože ali grmovnice.

Nekam med francosko nacionalistično pompoznostjo in britansko individualizacijo je mogoče umestiti simboliko italijanskega dela, ki je organiziran okoli nekakšne mrliške vežice, značilnega kipa *Alpina* in osrednjega spomenika v obliki prelomljenega dorskega stebra. Posvečen enemu izmed poveljujočih oficirjev nastopa v podobni vlogi kot grobnica oziroma kenotaf vojvode D'Aosta ob vznožju kostnice v Sredipolju.

IV.

Dokler nas smrt ne združi

Povsem drugačen spomin ponujajo in predpisujejo avstroogrška pokopališča, ki so za spomin na padle Slovence v prvi svetovni vojni še posebej pomembna. Če na dobrovoljce v srbski vojski spominjajo samo fotografije in opisi spomenikov v romunski Dodbrudži in Zahodni Srbiji, so na avstroogrških spomenikih padlim v prvi vojni slovenska imena in priimki sestavni del uradne spominske krajine. To velja tako za spomenike v Galiciji kakor za

tiste ob Soči. Razlika je le v tem, da so na vojaških pokopališčih v današnji Poljski in Ukrajini ta imena tu in tam celo potrjena, preverjena in ponovno odkrita, imena na srbskem delu »srbskega« vojaškega pokopališča v Solunu pa še čakajo na zgodovinsko »verifikacijo«. Zaenkrat lahko o tem, da gre za Slovence, sklepamo samo v primerih, ko gre za omembe v spominskih zapisih.

Najbolj zabrisan ostaja spomin na tiste, ki so padli v Dobrudži saj nanje spominjajo samo skupinski spomeniki v obliki piramide, ki jih najdemo tudi na različnih vojaških pokopališčih na Krasu in Vipavski dolini; npr. v Vojščici, Lipi, Dutovljah in Šempetru pri Novi Gorici.

Padli v prvih spopadih, v katerih so sodelovale tudi »srbske dobrovoljske enote«, verjetno ne bodo nikoli deležni spominske reinkarnacije, ki je zaupana novodobnim spomenikom v poljskih Gorlicah, ukrajinskem Lvovu, postavljenem leta 2018. Spomin nanje bo verjetno ostal podobno zabrisan in nezaželen kot spomin na Prostovoljce in Dobrovoljce nasploh. Če sodimo po odstranjeni spominski plošči, ki je na Gosposvetski cesti v Ljubljani spominjala na Augusta Jenka, vodjo Preporodovcev, bo v spomin na padle slovenske Dobrovoljce v okolici Silistre in Dobriča ohranjal samo spominski zbornik *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije* iz leta 1936 in solidni članek na Wikipediji.

Slednje se preprosto ne more meriti z nastajajočo novo, poudarjeno nacionalno označeno spominsko pokrajino na Krasu, na Poljskem in v Ukrajini, katerih reprezentativen primer je spomenik padlim slovenskim vojakom v Doberdobu, ki sta ga leta 2017 družno odkrila tedanja predsednika Slovenije in Italije Borut Pahor in Sergio Mattarella. Pobudo zanj naj bi dala slovenska skupnost v Italiji, dočim sta spomenika v Gorlicah in Lvovu posledica slovenske »spominske diplomacije«. Izraz je skovanka za potrebe pričujočega besedila, temelji pa na praksi obeleževanja spomina na prvo svetovno vojno po 1991. Začelo se je s »tradicionalnim srečanjem ob Ruski kapelici pod Vrščem« in se nadaljevalo s postavljanjem spomenikov v Italiji, Ukrajini in na Poljskem. V ta okvir sodi tudi »veliki betonski nič« sredi Ljubljane, ki je sodeč po noveli zakona o postavitvi spomenika žrtvam vseh vojn iz leta 2009 posvečen »žrtvam vseh vojn in z vojno povezanim žrtvam«, v preambuli novele zakona pa so posebej omenjene tudi žrtve prve svetovne vojne.

V. *Presente*

Vsi z državniškimi častmi odkriti spomeniki pa ne pričajo samo o razumevanju tovrstne nacionalizacije kraja spomina, temveč govorijo tudi o tem, da tudi do nedavnega prezrti mrtvi v uradno topografijo spomina ne morejo vstopiti brez formalizirane odločitve posamezne države. Če je ponavljajoči se napis *presente* doslej veljal samo padlim na italijanski strani in če je posvetilo na avstroogrskih vojaških pokopališčih veljalo deloma tudi slovenskim vojakom, so ti po postavitvi posebnega spomenika sedaj prisotni samo zato, ker jim je to dovolil državni protokol.

Sicer pa se spomenik v Doberdolu pridružuje obstoječi pokrajini dveh diametralno nasprotnih tipov vojaških spomenikov ob Soči. Na levem bregu spodnjega toka reke najdemo avstroogrška pokopališča, z izjemo kostnice v Redipugliji, na nasprotni strani reke pa je Mussolinijeva vlada dala postaviti kostnice, med katerimi je še posebej zanimiva tista v Kobaridu, katere del je tudi pokopališče s pokopališko kapelo.

Ne glede na to pa se kobariška kostnica ne more kosati s tisto v Sredipolju oziroma Redipugliji. V vasi na skrajnem jugovzhodnem izteku kraške planote je namreč v tridesetih letih prejšnjega stoletja zraslo spominsko obeležje izjemnih razsežnosti. Kar ni uspelo živim vojakom v letih od 1915 do 1917, ko je fronta zaradi prevelike previdnosti italijanskega glavnega štaba obtičala na obronkih kraške planote, je po vojni uspelo fašističnemu režimu, ki je njihovo smrt instrumentaliziral za potrebe širitve na vzhod. S tem ko so projektantom naročili, da se ob magistralni cesti med Trstom in Gorico s stožčastim stopniščem zarijejo v kraški rob, so nakazali smer svojih političnih ambicij. Kaskade, ki se spuščajo po zahodnem pobočju vzpetine Sei Busi (Šest gričev), se vijejo od vstopne ploščadi pa vse do vrha vzpetine, iz katere se dvigujejo trije ogromni križi. V središču prve izmed dvaindvajsetih prostornih teras izstopa že omenjeni več ton težak kenotaf, posvečen vojvodi Aosta. Vzhodno od njega, vse do obzorja, ki ga predstavlja nebo nad Krasom, pa obiskovalce nagovarjajo neskončni napisi ene same besede – PRESENTE. V tem primeru naj bi ta ponazarjala večno navzočnost oziroma prisotnost sto tisoč stoosedeminosemdeset vojakov, ki so se »odzvali klicu [italijanske] domovine«.

Nekoliko manj doslednosti pri ločevanju med padlimi srečamo v okviru kostnice na Oslavju, ki zaseda vzhodni iztek Goriških Brd. Spominsko obeležje, sestavljeno iz osrednjega objekta cilindrične oblike s svetlobno kupolo in stranskimi stolpiči, ki ohranja spomin na sedeminpetdeset tisoč znanih in dvanajst tisoč neznanih vojakov italijanske III. armade, je namreč postalo tudi simbolno zatočišče za petstodevetintrideset pripadnikov avstroogrske vojske, med njimi tudi Slovencev. Dodatna posebnost je manjši spomenik pred vhodom v spominski park Oslavje, posvečen italijanskim prostovoljcem iz Zadra, Pule, Poreča, Kopra, Trsta ter drugih istrskih in dalmatinskih krajev Avstro-Ogrske. Kljub sarkofagom generalov, ki zasedajo klet, spomenik na Oslavju ne more kosati z dimenzijami kostnice v Redipugliji, dimenzijami, ki nikakor niso naključne. Sestavni del simbolnega sporočila vseh treh kostnic je namreč tudi boj za dokončno zedinjenje države. Padlim v tej vojni naj bi uspelo to, kar ni uspelo njihovim dedom, ki so se leta 1866 v vojni z Avstrijo morali ustaviti ob reki Tagliamento na vzhodnem robu furlanske ravnine.

V Krminu je general Petitti zaradi avstrijske premoči na osrednjem delu fronte avgusta 1866 moral podpisati premirje, ki je po oktobrski ratifikaciji mejo med habsburškim cesarstvom in Kraljevino Italijo ustalila na »predzadnji reki«. Končni cilj italijanskih sil sta bila Soča oziroma Trst z Istro. Podoben prizor se je takrat odigral na severnem odseku fronte, kjer bi Garibaldi s svojimi prostovoljci najverjetneje osvojil Trento, če ga tričlansko vojaško vodstvo ne bi pozvalo, naj se vrne nazaj na »beneško mejo«.

Zanimivo je, da je podobno razmišljala tudi velika večina italijanskih vojakov, ki vojne niso doživljali kot nesmiselno klanje, temveč so verjeli, da s svojim žrtvovanjem povezujejo njen skrajni vzhodni rob države v skupno celoto. Postavitev glomaznih spomenikov torej ne priča samo o ekspanzivnosti fašizma, temveč tudi o popolni nacionalizaciji spomina na prvo svetovno vojno v Italiji. Nenazadnje so tisti, ki so v vojsko in vojno stopili kot Sicilijanci, Kalabriji, Benečani, Furlani, Rezijci itd., iz nje prišli kot Italijani.

Podoben sklep ponuja predvsem spomenik v Sredipolju, ki je med drugim tudi največji italijanski spomenik. Še več, njegova monumentalnost in pieteta jasno pričata o razvoju dogodkov po prvi vojni. Pri tem mislimo seveda na vzpon fašizma in priprave na zadnje poglavje *risorgimenta*. Sodeč po anekdoti iz obdobja uveljavitve fašistične stranke Italije naj bi Mussolini kralju že leta 1922 napovedal uresničitev garibaldinskih sanj, ki so v mnogočem presegale meje kraljevine s savojsko dinastijo na čelu. Za pričujočo tematizacijo pa je

pomembna predvsem fašistična interpretacija prve svetovne vojne. Po mnenju Mussolinijevih somišljenikov si je dogajanje na Tirolskem, v Furlaniji in na Krasu zaslužilo veliko več pozornosti, predvsem pa bistveno veličastnejši spomin nanj. In projekt v Sredipolju je poosebljal prav to, grandioznost in poenotenje vseh smrti v skupno žrtev za narodne ideale. Verjetno se je Thompson ob enem izmed obiskov tega kraja, ki je prežet z elementi fašistične arhitekture in simbolike, spomnil tudi na razmišljanje Walterja Benjamina in na njegovo opozorilo, da pred fašisti in nacisti ni bil varen niti spomin na mrtve. Pri tem je imel pred očmi tudi približno 6.000 italijanskih komisij, ki so od leta 1923 naprej po različnih krajih in mestih intenzivno razpravljale o spomenikih, posvečenih prvi svetovni vojni. Posledica njihovega dela je domala neskončna množica spomenikov v večini parkov, trgov in drugih delih mest ter vasi po vsej državi. Podobno kot v osrednji Sloveniji so se imena padlih znašla tudi na fasadah farnih cerkva, najpogosteje v bližini obstoječih obeležij v spomin na lokalne dostojanstvenike.

O tem, da to ni značilno samo za 30. in 40. leta prejšnjega stoletja, pričajo številni sodobni primeri instrumentalizacije spomina na mrtve vojake, pa tudi druge žrtve iz vsega sveta. Pri tem ne mislimo samo na inflacijo spomenikov, o kateri smo govorili na začetku, temveč tudi na poskuse bolj ali manj nasilnega preoblikovanja spomina na prvo in drugo svetovno vojno. V Sloveniji je v zadnjih letih zanimanje veljalo predvsem spomenikom druge svetovne vojne oziroma judovskemu delu ljubljanskega osrednjega pokopališča Žale, tarča »neznanih storilcev« pa so bili tudi spomeniki prve svetovne vojne. Med bolj znanimi primeri je desakralizacija spomenikov na avstroogrskem pokopališču v Logu pod Mangartom, na katerem so »mladoletniki iz Nove Gorice« z elementi srbskega grba, »štiri S«, porisali »muslimanske« nagrobnike.

V nasprotju z italijanskimi spominskimi obeležji oziroma že omenjenimi kostnicami so avstroogrška pokopališča razmetana ob celotni fronti, in sicer od Loga pod Mangartom na severu do Gorjanskega na jugu. Tovrstna, domala značilna razdrobljenost se kaže tudi v velikosti in sestavi teh pokopališč. Nekatera so sorazmerno velika in opremljena z dodatnim osrednjim spomenikom oziroma več spomeniki, druga so manjša in zato tudi manj opazna. Pri teh se je pogosto ohranilo samo skupno obeležje, neredko v že omenjeni obliki piramide. Med njimi jih je nekaj posvečenih tudi določeni etnični skupini vojakov, najpogosteje Madžarom, ki so si

mimogrede prisvojili tudi slovaške vojake. Pred nedavnim, leta 2010, je tudi v tem primeru prišlo do ločitve, saj so slovaški vojaki v Ločah pri Tolminu dobili svoje posebno obeležje. Ne glede na to so pokopani še naprej združeni, o njihovi nacionalni pripadnosti pa lahko sklepamo samo po imenih na posameznih »nagrobnikih«.

Kjer pa je do ločevanja vendarle prišlo, npr. v krajih Lipa, Gorjansko in Vojsčica, spominsko obeležje ne odraža nadnacionalnega tovarištva, ki se je spletlo, ko so zdesetkane nacionalne enote začeli združevati v skupne oddelke.

O podobnem nesporazumu med mrtvimi vojaki in živimi ustvarjalci spominske pokrajine pričajo tudi že omenjeni napisi, ki slavijo žrtvovanje za domovino. Prvič zato, ker so avstroogrski vojaki v nasprotju z Italijani vojno večinoma doživljali kot nepotrebno zapravljanje človeških življenj, drugič pa zato, ker so si pod domovino vse bolj predstavljali samo posamezne dele monarhije. O tem ne nazadnje priča tudi gibanje prepородovcev, ki so zavrnilo služenje v avstroogrski vojski in kot prostovoljci že leta 1914 stopili v srbsko vojsko, oziroma so se na vzhodni fronti ob prvi priložnosti predali Rusom. Na tem mestu še posebej opozarjamo na razliko med prostovoljci in dobrovoljci. V slovenskem primeru so bili prostovoljci tisti organizirani ali neorganizirani zagovorniki jugoslovanske ideje, ki so na začetku vojne zbežali v Srbijo in se skupaj s srbskimi vojaki bojevali od vsega začetka vojne. Najbolj znan izmed njih je gotovo Avgust Jenko, leta 1912 soustanovitelj srednješolske tajne organizacije *Preporod*, ki je v predstavah njegovih tovarišev in somišljenikov veljala za »prvi revolucionarni jugoslovanski pokret državno-političnega in kulturnega prepорода med Slovenci«. Končni cilj gibanja Združenega kluba slovenskih akademikov, ki je poosebljal ideje prepородovcev, pa je bil »ujedinenje vseh Jugoslovancev kot enega naroda v samostojni jugoslovanski državi«. O njem so razpravljali v časopisu *Preporod*, ki se je po prepovedi preimenoval v *Glas Juga*. Na čelu organizacije je bila »vrhovna komanda« oziroma »Kladivarji« oziroma tajni krožek petorice, ki so jo ob Avgustu Jenku sestavljali še France Fabijančič, Vladislav Fabijančič, Lovro Klemenčič in dr. Josip Berce, ki se jim je pozneje pridružil še pisatelj Juš Kozak. Njihov »častni zaupnik« je bil tudi pesnik Oton Župančič, za svojo »krepko oporo« pa so šteli celo Ivana Cankarja. Nedvoumni vodja prepородovcev je bil Jenko, ki je kljub svoji mladosti in videzu, bil naj bi »lep kot devojka in mlad kot kaplja rose«, na straneh časopisa *Preporod* skušal

»zbuditi spečo energijo Slovanstva« oziroma pozival k združevanju treh narodov v »eno narodno telo«. Tudi zato ne preseneča, da je poleti 1914 med prvimi odšel v Srbijo in med prvimi tudi padel, in sicer v noči od 16. do 17. avgusta v bitki na planini Cer. Pod njo sedaj tudi on gostuje v družbi svojih srbskih soborcev in redkih prostovoljcev iz Hrvaške in Vojvodine.

Avgusta Jenka in njegovih v opisani spomeniški in spominski krajini ne najdemo. Podobno kot tistih, ki so bili mobilizirani v italijansko in avstroogrsko vojsko. Če in ko pa jih najdemo, spomin na njihovo »častno« smrt ni nikoli dosegel krajev, od koder so prišli. Ostali so del italijanskega spomina, ki se razteza po celotnem Apeninskem polotoku. O tem ob izjemnem številu spomenikov od lombardijskega Bergama do sicilijanskega Nota priča tudi cela mestna četrt v Benetkah. V okraju S. Elena, na skrajnem vzhodu osrednjega beneškega otoka, so vse ulice, uličice, sprehajališča in prehodi poimenovani po prizoriščih italijanskega oziroma soškega bojišča. Vzhodno od Giardinov, kjer domuje znameniti Beneški bienale sodobne umetnosti, se po Corso dei Carso ali po Viale 4. Novembre lahko sprehodimo do klopčiča ulic, uličic in trgov, ki vsi do zadnjega spominjajo na dele soške fronte, začenši s Piavo (viale Piave), Sabotinom (calle Sabotino), Oslavjem (calle Oslavia) in Podgoro (calle Podgora), bolj znanim pa sledijo še calle Zugna, calle Pasubio, calle Rovere, calle Buccari, calle Montello in Campo di Grappa ...

Spomin na slovenske vojake v italijanski vojski je povečini ostal tam, kjer so padli. Dom je doseglo samo sporočilo o njihovi smrti in zato nanje spominjajo samo obeležja na domačih pokopališčih.

Glede na to bi bilo pričujočo razpravo mogoče skleniti z ugotovitvijo, da je nacionalizacija kolektivne vojne žrtve v slovenskem prostoru zamujala za dobo cele generacije. Ali rečeno drugače, poskus nacionalne diferenciacije v vojni ubitih je moral počakati na ideološko apropiacijo mrtvih v času pred, med in (petdeset let) po drugi svetovni vojni.

Literatura

- Doss, Erika, *Memorial Mania. Public Feeling in America* (Chicago – London 2010).
 Harvey, Karen (ur.), *History and Material Culture. A Student's guide to approaching alternative sources* (London, New York 2009).

- Hazler, Vito, Dediščina vojaških pokopališč, kapelic, spomenikov in spominskih znamenj prve svetovne vojne na Slovenskem, *Dediščina prve svetovne vojne. Reprezentacije in reinterpretacije* (Ljubljana 2021) 41–86.
- Luthar, Oto (ur.), *The Great War and Memory in Central and South-Eastern Europe* (Leiden 2016).
- Saunders, Nicholas J, Matter and Memory in the Landscape of Conflict: The Western Front 1914–1919, *Contested Landscapes. Movement, Exile and Place* (Oxford 2001) 37–53.
- Svoljšak, Petra, Antoličič, Gregor, *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna* (Ljubljana 2018).
- Thompson, Mark, *The White War - Life and Death on the Italian Front 1915–1918* (London 2007).
- Turk, Ernest, Jeras, Josip, Paulin, Rajko (ur.), *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, (Ljubljana, Maribor 1936).